

Heini Hakosalo

Jäähyväiset yhteiskunnalle

Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford 2005. 301 s.

Bruno Latourin¹ teoksen *Reassembling the Social* pääteesin voi tiivistää seuraavasti: sosiologian kehitys lähti vikasuuntaan jo alkumetreillä, kun se Durkheimin johdolla postuloi sellaisia imaginaarisia ilmiöitä kuin ”yhteiskunta” ja ”sosiaaliset suhteet” ja määritteli jälkimmäiset pelkästään inhimillisten toimijoiden välisiksi suhteiksi.

Modernisaation projektiin vahvasti sitoutunut sosiologia oli osaltaan vahvistamassa keinotekoista jaottelua luontoon ja yhteiskuntaan. Keinoksi saattaa sosiologia raiteilleen Latour tarjoaa toimijaverkkoteoriaa (*actor-network theory* eli *ANT*), tällä kertaa tieteentutkimuksen ulkopuolelle laajennetun ”assosiaatioiden sosiologian” muodossa. Assosiaatioiden sosiologia tutkii kollektiivien jatkuvasti käynnissä olevaa rakentumista ilman teoreettisia yleiskäsitteitä, ilman toimijoiden luonnetta koskevia ennakkokäsityksiä ja vapaana objektivismin harhasta.

Latourin esittämä yhteiskuntatieteitten kritiikki on luonteeltaan vahvasti filosofista, eikä toimijaverkkoteorian monien mielestä ongelmallisia filosofisia implikaatioita mitenkään piilotella. Kirja tarjoaa siis kosolti tilaisuuksia provosoitumiseen sekä sosiologeille että filosofeille. Se voi kuitenkin tarjota myös innostavia uusia näkökulmia, tieteenkriittisiä näkökulmia ja soveltamisideoita.

Yhteiskunnan sosiologia vs. assosiaatioiden sosiologia

Miten kollektiivit rakentuvat? Latour, joka pitää selkeistä vastakkainasetteluista (eikä menetä yönuaan vaikka

ne eivät aina tekisikään täyttä oikeutta vastapuolelle), lähtee vastaamaan tähän kysymykseen asettamalla vastakkain kaksi sosiologiaa, valtavirtaa edustavan ”yhteiskunnan sosiologian” (*sociology of the social*) ja toimijaverkkoteoriaan pohjaavan ”yhdistymisen sosiologian” tai ”assosiaatioiden sosiologian” (*sociology of association*).

Latourin mukaan yhteiskunnan sosiologiaa leimaavat ja ohjaavat seuraavat virheelliset perusoletukset: On olemassa erityinen sosiaalinen maailma tai sosiaalinen viitekehys, *the social*, jonka puitteisiin kaikenlainen, myös itsessään ei-sosiaalinen toiminta voidaan sosiologisen selittämisen kautta palauttaa. ”Sosiaalisen” alueella vallitsevia lainalaisuuksia voivat ymmärtää vain yhteiskuntatieteen asiantuntijat.

Viitekehukseen upotetut toimivat eivät niitä tunnista, joten he kelpaavat parhaimmillaankin vain informanteiksi. Sosiologi luottaa siihen, että hänellä on hallussaan työkaluja, jotka tekevät hänen tuloksensa tieteellisesti päteviksi, parhaassa tapauksessa yhtä päteviksi kuin luonnontieteen tulokset. Kunhan pätevää tietoa on kertynyt tarpeeksi, sitä voidaan soveltaa esimerkiksi politiikassa tai hallinnossa.

Latourin mukaan ”sosiaalinen” on yhteiskuntatieteille kuin ”eetteri” 1800-luvun fysiikalle: aistihavainnon ulottumattomissa ja samalla kaikkialla läsnä oleva mediumi, jonka säilyttämiseksi tarvitaan yhä uusia vaikeasti todistettavia ja yhteen sovitettavia oletuksia. Kunnes sitten jonain päivänä huomataan, että kyseessä onkin keinotekoinen kehitelmä, josta on tutkimukselle enemmän haittaa kuin hyötyä.

Haastajana kehään nousee assosiaatioiden sosiologia (AS), ”historialliselta nimeltään” toimijaverkkoteoria (”a name that is so awkward, so confusing, so meaningless that it deserves to be kept” (9)). Se ”väittää” että sosiaalisessa maailmassa (*social order*) ei ole mitään erikoislaatuista; että ei ole mitään sosiaalista ulottuvuutta, ei ’sosiaalista kontekstia’, ei erityistä todellisuuden osa-alueetta, jolle voitaisiin antaa attribuutti ’sosiaalinen’ tai ’yhteiskunta’; että ei ole mitään ’sosiaalisia voimia’, joilla ’selittää’ muiden osa-alueiden muuten huonosti selittyviä ilmiöitä; että osallistujat tietävät varsin hyvin mitä tekevät, vaikka eivät puekaan sitä sanoiksi tavalla, joka tyydyttäisi havainnoitsijoita; että toimijat eivät koskaan ole uppoutuneet sosiaaliseen viitekehukseen ja ovat siis aina paljon enemmän kuin ’pelkkiä informanteja’; ettei ole mielekästä lisätä ’sosiaalisia tekijöitä’ muihin tieteellisiin erikoisaloihin; että ’yhteiskuntatieteen’ kautta saavutettu poliittinen relevanssi ei välttämättä ole toivottavaa; ja että ’sosiaalinen’ ei suinkaan ole se konteksti, jonka ’puitteisiin’ kaikki on saatava, vaan se pitäisi mieluummin nähdä yhtenä niistä yhdistävistä elementeistä, jotka kiertävät pienen pienissä kanavissa [*circulating in tiny conduits*].” (4–5)

Latourin aiemman tuotannon valossa määritelmässä ei ole mitään yllättävää, kuten ei myöskään siinä, että hän hylkää luonnon ja yhteiskunnan välisen erottelun ”täysin keinotekoisena”, haluaa soveltaa toimijan käsitettä myös ei-inhimillisiin olioihin, kehottaa kollektiivien rakentumisen tutkijaa jättämään selitysten etsimisen ja keskittymään

sen sijaan toiminnan kuvaamiseen toimijoiden omilla ehdoilla sekä ylipäätään kutomaan kollektiivejaan pienin askelin, kärsivällisesti kuin muurahainen (engl. *ant* – sanaleikki, josta Latour ottaa kaiken irti). Teos tarjoaa lukijoille kuitenkin myös jotain uutta, nimittäin aiempaa systemaattisemman kuvauksen siitä, miten toimijaverkkoja tutkitaan.

Miten assosiaatioiden sosiologiaa tehdään

Latourin tarjoama assosiaatioiden sosiologian ”käyttöopas” jakautuu kahteen pääosaan: Ensimmäinen osa (I) keskittyy kartoittamaan niitä kiistoja, joissa kollektiivit rakentuvat ja jotka tuovat kollektiivien tutkimukseen epävarmuutta. Toisessa osassa (II) etsitään oikeaa analyysin tasoa ja tutkimuksen mittakaavaa, tietysti poleemisissa suhteissa yhteiskunnan sosiologiaan. Seuraava tiivistelmä noudattaa Latourin esityksen rakennetta, mutta joutuu luonnollisesti ohittamaan suurimman osan sen teknisistä hienouksista.

(I) Kollektiivia konstituivat kiistat koskevat (1) ryhmien luonnetta, (2) toiminnan luonnetta, (3) objektien roolia sekä (4) siitä mitä pidetään tosiasiallisena (*matter of fact*) ja/tai tärkeänä (*matter of concern*). (5) Näihin kollektiivia konstituoi kiistoihin osallistuu myös tutkija raportillaan.

(1) Latourin mukaan ryhmää ei voida määritellä yleispätevästi eikä ryhmiä voida myöskään kattavasti luokitella, sillä ryhmä määrittäytyy toimijoistaan käsin ja voi sen vuoksi saada äärettömän monia erilaisia muotoja. Muuttuvuus on sääntö, kun taas pysyvyys on selittämistä vaativa poikkeus. Ryhmä voidaan määritellä vain performatiivisesti: ”sosiaaliset aggregaatit eivät ole ostensiivisen määritelmän kohteena – kuten mukit ja kissat ja tuolit, joita voi osoittaa etusormella – vaan ainoastaan performatiivisen määritelmän” (34). Oikeastaan AS ei olekaan kiinnostunut ryhmistä vaan niiden jatkuvasta muotoutumisprosessista. Prosessilla on Latourin mukaan kaikissa tapauksissa joitakin

yhteisiä piirteitä: ryhmällä on puhemies, joka on avainasemassa sen määrittelyssä; se hakee vastaryhmiä, joihin verrata itseään ja joista erotautua; se vahvistaa rajojaan mobilisoimalla erilaisia materiaalisia ja intellektuaalisia resursseja (esim. vetoamalla traditioon); se käyttää halukkaasti hyväkseen yhteiskuntatieteellistä asiantuntemusta.

(2) Toinen kollektiivia rakentava kiistakimppu ovat kiistat toimijuudesta ja toiminnan luonteesta (*agency*). Assosiaatioiden sosiologi ei palauta tarkastelemaansa toimintaa näkymättömiin sosiaalisiin voimiin, vaan nojaa toimijoiden omiin selityksiin ja omaan metafysiikkaan, olivatpa nämä kuinka kummallisia tahansa. Myös toiminnan luonnetta koskevilla kiistoilla on tiettyjä yleisiä piirteitä: Ensinnäkin toimija on jotain olemassa olevaa ja vaikuttavaa. Toimijuutta ei ole irrallaan toiminnasta ja vaikutuksista. Toisekseen toimijalle annetaan aina jokin konkreettinen hahmo, olipa kyseessä sitten inhimillinen tai jokin muu toimija. Kolmanneksi toimijat pyrkivät harventamaan toimijajoukkoa, kieltämään toisilta toimija-statuksen. Neljänneksi toiminnan kuvaukset sisältävät oman teorian toiminnan vaikuttavuudesta. Tässä kohdin on olennaista selvittää, pidetäänkö toimijaa passiivisena välittäjänä (*intermediary*) vai muutoksia aikaansaavana välittäjänä (*mediator*).

(3) Latourin mukaan toimija on ”mikä tahansa asia, joka saa aikaan muutoksen asiantilassa”, ja ydinkysymys toimijoita identifioitaessa on ”Does it make a difference in the course of some other agent’s action or not?” (71) Latour hyödyntää tässä perinteistä valtasuhteen määritelmää, mutta laajentaa sen koskemaan ei-inhimillisiä toimijoita. Valtaproblematiikan kannalta kiinnostava on myös Latourin väite, jonka mukaan objektit ylläpitävät valtaverkostojen vakautta. Kollektiivit, joihin ei sisälly objekteja, ovat hänen mukaansa hauraita ja epävakaita.

Tässä kohdin nousee esiin eräs Latourin ajattelun ongelmista. Kun objektit ilmaantuvat kollektiivia rakentavien kiistojen osapuoleksi,

” Latourin mukaan objektit ylläpitävät valtaverkostojen vakautta. Kollektiivit, joihin ei sisälly objekteja, ovat hänen mukaansa hauraita ja epävakaita.”

kaksi latourilaista maksimaa joutuu törmäyskurssille: toimijalähtöisyys (kehotus nojata toimijoiden näkemyksiin) ja eron häivyttäminen ei-inhimillisten ja inhimillisten toimijoiden väliltä. Jos ensimmäistä periaatetta halutaan noudattaa johdonmukaisesti, on vaikea pitää tiukasti kiinni jälkimmäisestä: ainakin länsimaisissa kulttuureissa ihmisillä on tapana tehdä ero inhimillisten ja ei-inhimillisten toimijoiden välillä, kun taas ei-inhimillisillä toimijoilla ei ole näkemyksiä ainakaan missään sanan yleisesti käytetyssä merkityksessä. Latour pitää kiinni jälkimmäisestä periaatteesta, joka on hänen teorian kannalta keskeisempi ja myös vanhempi. Hän väistää ongelmaa osin retorisin keinoin, kertomalla, miten esineet ”saa puhumaan”: se onnistuu parhaiten tilanteissa, joissa objektit keksitään, kehitetään tai otetaan käyttöön (tätä voi tutkia myös historiallisten jälkien avulla), joissa ajallinen tai kulttuurinen etäisyys on hämärtänyt esineiden käyttötarkoituksen, sekä tilanteissa, joissa esineet pettävät ja hajoavat. Jos ei muu auta,

fiktio voi auttaa kyseenalaistamaan nykypäivän objekteja koskevat itsensäselvyydet.

(4) Kollektiivia määrittää myös se, millaiset asiat ovat sen puitteissa totta (*matter of fact*) ja mitkä tärkeitä (*matter of concern*). Siinä missä ”vanhaa” konstruktivistista tieteen-tutkimusta kiinnostivat vain tieteellisiä tosiasioita koskevat kiistat, AS tarkastelee tosien ja tärkeiden asioiden syntymistä ja vakiintumista paitsi laboratoriossa myös arkielämässä, jossa teknologia ja tekniset kokeilut näyttelevät yhä suurempaa roolia, sekä julkisessa keskustelussa, jossa keskustellaan esimerkiksi siitä, millaiset ilmiöt ovat luonnollisia ja mitkä eivät.

(5) Kuvatessaan kollektiivia tutkijan raportti osallistuu osaltaan sen rakentamiseen. Se antaa kollektiiville muodon. Latourin mukaan tutkimusraportin kirjoittaminen on koe, joka luonnontieteellisen eksperimentin tavoin voi myös epäonnistua. Sitä voi pitää epäonnistuneena ainakin silloin, jos kuvaus itsessään ei ole riittävä vaan vaatii tuekseen selityksiä.

(II) Manuaalinsa jälkimmäisessä osassa Latour hahmottelee sosiaalisen rakentumista kolmen askelen kautta. Olennaista on taaskin korostaa, että toiminnan perspektiiviä ei tule määrittellä etukäteen – se on tutkimuksen tulos, ei sen lähtökohta. Ensimmäiseksi luovutaan etuoikeutetun, globaalin perspektiivin tavoittelusta. Toiminta ja toimijaverkot ovat paikallista, eikä niitä tässä pelissä ole lupa palauttaa ’kontekstiin’ tai ’makrotason ilmiöihin’. Estääkseen tällaiset luvottomat siirrot Latour introdusoi joukon ”kiinnikkeitä” (*clamps*), käsitteellisiä pidäkkeitä, joille hän antaa arkisesta käyttötekniikasta lainattuja nimiä (korostaen näin – epäilemättä kieli poskessa – tekstinsä luonnetta käyttöoppaana). Kun globaaliperspektiivistä on luovuttu, on aika ottaa toinen askel ja luopua myös lokaalisesta tutkimuksen itsestään selvänä lähtökohtana. Kollektiivit ovat kyllä paikallisia, mutta paikalliset kollektiivit ovat linkittyneet lukemattomiin muihin verkkoihin, jotka voivat levittäytyä laajalle sekä

ajallisesti että paikallisesti. Kolmas askel onkin kartoittaa, *miten* erilaiset paikalliset verkot liittyvät toisiinsa. Tämä tehtävä viittaa ilmiöön, jonka tutkijana Latour on tehnyt ura-uurtavaa työtä, nimittäin standardoinnin, formalisoinnin ja luokittelun rooliin (esimerkiksi tieteessä). Standardoinnin välineenä voi toimia niin metrimitta kuin yhteiskuntatieteellinen teoriakin.

Työkalut käyttöön

Reassembling the Social sisältää myös uusia ajatuksia ja painotuksia, joten se kiinnostanee Latourin ajatteluun jo perehtyneitäkin lukijoita. Kirja palvelee – tietyn varauksin – myös niitä, jotka ovat vasta aikeissa tutustua toimijaverkkoteoriaan. Siinä on eräitä johdantoteokseen hyvin sopivia piirteitä: systemaattinen esitystapa, runsaat alaviitteet, joiden avulla asiasta kiinnostunut voi löytää sekä teoreettisia puheenvuoroja että tuoreita tapaustutkimuksia, sekä kirjaan sisältyvä valaiseva ja hauska dialogi professori Latourin ja uteliaan mutta skeptisen jatko-opiskelijan välillä. Kunnan perehdyttämiskurssiksi teos ei kuitenkaan riitä. Toimijaverkkoteoria on toisaalta laajempi ja ristiriitaisempi kuin miltä se tässä näyttää, toisaalta sen sovellutusalue on toistaiseksi ollut suppeampi kuin millaiseksi Latour sen visioi. Kokonaiskuvaa tavoittelevan kannattaa siksi lukea sen ohella muuta kirjallisuutta, esimerkiksi kokoomateosta *Actor Network Theory and After*².

Suosittelen kirjaa myös sellaisille, joita kiinnostavat tieteellisen kirjoittamisen mahdollisuudet ja rajat. Latourin kieli on rikasta, elävää, suggestiivista ja idiomaattista. Hän käyttää erilaisia retorisia tehokeinoja niin taitavasti, että se on ajoittain kääntynyt häntä vastaan.³ Erityisen runsaasti Latour viljelee tässä kirjassa metaforia – en muista lukeneeni metaforilla yhtä kyllästettyä tekstiä sen jälkeen kun pari vuotta sitten luin Raamatun. Latourin metaforat ovat maanläheisiä, yllättäviä ja usein hauskoja, joten ne lisäävät kirjan luettavuutta. Niiden ainoa tehtävä ei kuitenkaan ole hauskuttaminen.

Metaforat, joiden yksi funktio on toimia kognitiivisina skeemoina, ovat keino panna lukija ajattelemaan toisin. Latourille, joka yrittää puhua kollektiiveista ilman yhteiskuntatieteellistä käsitteistöä, tällainen keino on erityisen tarpeellinen.

Reassembling the Social -teoksen tärkein ansio on sen (potentiaalinen) käyttökelpoisuus, jonka täsmällinen arvioiminen tosin jää tulevan tutkimuksen tehtäväksi. Koska teos on asetta systemaattisempi kuin Latourin aiemmat kirjat, se tekee toimijaverkkoteoriasta astetta helpommin testattavan ja sovellettavan. Tämän pitäisi ilahduttaa sekä teorian kriitikoita että sen hyödyntämistä kaavailevia tutkijoita.

Viitteet

1. Jätän henkilöesittelyn tällä kertaa väliin, koska Latour on tänä vuonna ollut esillä kohtuullisen hyvin, kiitos hänen ensimmäisestä suomennetusta teoksestaan (*Emme ole koskaan olleet moderneja*, 2006) kirjoitettujen arvioiden (esim. Heikki Kujansivun arvio *niin & näin* -lehdessä 1/2007). Latourin henkilöhistoriasta kiinnostunut löytää kaiken tarvitsemansa Latourin laajoilta kotisivuilta, osoitteesta www.bruno-latour.fr/index.html.
2. John Law & John Hassard (toim.), *Actor Network Theory and After*. Blackwell, Oxford 2005.
3. Suomessa esimerkiksi Petri Ylikoski ja J-P Roos ovat epäilleet Latourin ilmaisun toimivan jonkinlaisena sumuverhona. Roosin mielestä kyse on tietoisesti levitetystä sumuverhosta, joka peittää täydellisen sisällöllisen tyhjyyden. Ylikosken mukaan Latourin kielenkäyttö peittää alleen sen seikan, että hän olisi voinut päästä samoihin tuloksiin ilman toimijaverkkoteoriaakin. Roosin ja Ylikosken Latour-luennat ovat kyllä muilta osin hyvin erilaiset. Roos leimaa vimmisessa puheenvuorossa Latourin ”jännittäväksi huijariksi” kahden artikkelin perusteella (samaa kategoriaan joutuvat muuten myös Hacking ja Rorty). Ylikoski sen sijaan on lukenut Latouria laajasti ja analyttisesti, mutta myös kriittisesti. Petri Ylikoski, Bruno Latour ja tieteen tutkimus, *Tiede ja edistys* 4/2000, 296–310 (309); J-P Roos, The social compositionism of what? Bruno Latour ja ”uhanalainen” konstruktionismi, teoksessa *Notkea liike. Pirkkolliisa Ahponen juhla-kirja*. Toim. Antero Puhakka, Minna Suutari & Silva Tedre. Joensuun yliopisto, Joensuu 2003, 157–167 (esim. 164–165).